

Stromend landschap

historische vloeisystemen; ook rond en òp buitenplaatsen

Eric Brinckmann

In de laatste decennia van de afgelopen eeuw is een nagenoeg onbekende landschapsgeschiedenis van Nederland in beeld gebracht. Onafhankelijk van elkaar kwamen drie onderzoekers -Baaijens (1984/8), Van den Berg (1985) en Zuurdeeg (1991)- een waterhistorie op het spoor die tot dan toe nauwelijks was beschreven. In Drenthe, Overijssel en Gelderland hebben zij landschapselementen als waterkerende houtwallen, spaarbekkens, verdeelsloten en opgeleide beken in kaart gebracht die samenhangen met vernuftige historische irrigatiesystemen, die ons vandaag de dag veel kunnen leren over meervoudig duurzaam landgebruik. Alleen Hijzeler, toenmalig directeur van het Rijksmuseum Twente en de bijbehorende oudheidkamer, had vóór hen systemen in Noord-Twente beschreven (Hijzeler, 1966). Het blijkt zich overigens niet tot de genoemde provincies te beperken, want op alle hogere delen van ons land zijn inmiddels relictten van dit soort watersystemen aangetroffen (Baaijens et al. 2011, www.stromendlandschap.nl).

Begrip door hergebruik

Op landgoed het Lankheet (Haaksbergen, Overijssel) zijn sinds 2000 zulke historische watersystemen hersteld en zijn ieder jaar in de wintermaanden weer in werking (www.hetlankheet.nl). De oudste gaan terug tot vóór 1350. Het gaat om vloeiweidensystemen waarmee boeren hun hooilanden onder stromend water konden zetten. Een effectieve wijze van natuurlijke bemesting. Kwel uit lokale bronnen en daartoe gegraven beekjes leverde kalkrijk water dat de groei van stikstofbindende en eiwitrijke planten bevorderde. Opgeloste of aan slibdeeltjes gehechte voedingsstoffen stimuleerden de grasgroei. Stromend water bracht tegelijkertijd zuurstof in de bodem. In de winter zorgde het relatief warme grondwater tegelijkertijd voor bescherming van de zode tegen de vorst zodat de grasgroei in het voorjaar sneller op gang kon komen. Op die manier werd een drievoudige hooioogst mogelijk, even vaak als tegenwoordig. Bovendien werden schadelijke insecten bestreden en mollen verdreven.

Doordat de waterfunctie van specifieke landschapselementen door het hergebruik op het Lankheet begrijpelijker is geworden, valt er nu ook meer te zeggen over mogelijke irrigatiefuncties in andere beekdalen van het land, voor zover er nog historische landschapsrelictten te vinden zijn. Denk daarbij bijvoorbeeld aan verlagingen en uitstroompunten in wallen, watergeleidende bermsloten, (zuur)waterkerende wallen, spaarbekkens, overloopjes, drempels in sloten en beekbodems, trapsgewijze verdeelpunten, opgeleide sloten enz. (Brinckmann, 2012)

Op- en afwateren

Het is opmerkelijk dat deze wijze van landbouwkundig watergebruik, hoewel ook hier te lande gepraktiseerd, zo onbekend is. In heel Europa en vooral ook de ons direct omringende landen is het een algemene praktijk geweest. Systemen zijn tot pal aan de landsgrenzen beschreven en sommige hebben er tot ver in de vorige eeuw gefunctioneerd. Het is nauwelijks denkbaar dat dit soort kennis aan een landsgrens ophield. Dat deed het dan ook niet.

Een voor de hand liggende verklaring voor de onbekendheid van het fenomeen is dat Nederland door de neutrale houding in de Eerste Wereldoorlog vroegtijdig gestopt is met traditionele irrigatie.

Het land had weinig of geen oorlogsschade opgelopen en daardoor relatief veel economische middelen om de landbouw te moderniseren en grootschalig op arbeidsbesparende en efficiënte kunstmest over te gaan. Daardoor moest het water van de weiden af, in plaats van erop, anders spoelde de kostbare kunstmest weg. Verbeterde afwatering betekende een verlaging van de grondwaterstand en in combinatie met het gebruik van kunstmest, kon een aanzienlijk groter areaal grond ontgonnen worden. Topprioriteit voor het neutrale koninkrijk was zelfvoorziening en dus hogere landbouwopbrengsten. Een welhaast ongeschreven praktijk -afgezien van 19^e-eeuwse 'industriële' varianten- is daarmee snel uit het collectieve geheugen verdwenen. Afwateren werd de regel, met 'opwateren' had niemand meer iets.

Niettemin zijn er veel (indirecte) verwijzingen te vinden in processtukken over het recht van het houden en hebben van vloeewater, door alle eeuwen heen (Baaijens et. al, 2011). Ook in de inventarisaties van rijksingenieurs als Staring, Stieltjes en Ferrand die in de 19e eeuw de conditie en economische mogelijkheden van 's lands waterlopen inventariseerden, zijn tal van verwijzingen terug te vinden over de toen nog bestaande bevoeiingspraktijken (Staring, 1845/8). Een speciaal bevoeiingshandboek van Staring, waarin 'moderne' systemen worden bepleit, schetst ook een beeld van zijns inziens achterhaalde 'wilde' bevoeiingen die uit een ver verleden stamden (Staring, 1847).

Het moet een veelvoorkomende praktijk zijn geweest als we afgaan op de situatie in de landen om ons heen. In 1999 is een bijzondere studie verschenen over bevoeiingspraktijken in de Belgische Kempen waarbij tientallen boeren zijn geïnterviewd die nog actief tot in veertiger jaren van de vorige eeuw hebben bevoeid (Burny, 1999). Een belangrijke stelregel die uit die gesprekken naar voren komt als de vraag werd gesteld waar er zoal bevoeid werd: “overall, overall waar het water gebracht kon worden”. Aangezien het een met de Nederlandse zandgronden vergelijkbaar landschap betreft, zijn er veel parallellen te trekken die onderwijl door praktijkervaring op het Lankheet zijn bevestigd.

Tuinen en parken

Hoewel het hierboven vooral boerensystemen betreft was het principe van bevoeien kennelijk algemeen bekend, want ook op en rond kastelen en buitenplaatsen zijn uiteenlopende aanwijzingen voor het gebruik van traditionele irrigatiesystemen. De oudste verwijzing van bevoeiing komt niet voor niets van een versterkt buiten, namelijk het huis Ter Molen (havezate Schuilenburg) in de Reggevallei, waar in een koopakte uit 1339 expliciet het gebruiksrecht van water wordt genoemd “... *mit wateren en der wateren afloopen en vloijen* ...” (Ponsteen, 1982). Dat versterkte huizen en bijbehorende gronden samenhangen met irrigatiesystemen is niet zo verwonderlijk. Deze huizen werden doorgaans op krachtige kwelplekken gebouwd. Dat had twee voordelen: water is dan bijna altijd in het grachtensysteem beschikbaar en bevriest bovendien niet in de winter; dit laatste sloot een onverwachte aanval over ijs uit. Kwelwater kan wel tot 12 graden warm zijn.

Veel bronnen liggen hoger in het landschap, zodat het mogelijk is om vanuit grachten omliggende landerijen te bevoeien. Grachten functioneren op die manier als spaarbekkens van waaruit water verdeeld kon worden. Voor waterstructuren van de huizen Staverden en de Cannenburgh (beide Gelderland) zijn sterke aanwijzingen dat ze op die manier zijn gebruikt. De gracht van het voormalige hof te Mallum (Gelderland) aan de voet van een hoge es kan nog steeds worden geleegd richting beek, langs die route liggen lagergelegen weidegronden (die overigens ook met molenwater konden worden bevoeid). Rond het eveneens verdwenen Hof te Boekelo (Overijssel), liggen nog

nagenoeg intacte vloeisystemen en een (weer herstelde) houtwaterplaats.

Speelser wordt het als ook tuinen en parken deel uitmaakten van dit soort watersystemen. Nuts- en siertuinen konden op die manier worden 'besproeid'. Van Hackfort weten we dat de siertuin van vloeewater werd voorzien (Tengbergen, Tengbergen, 1988) en doorstroomde naar het park. Bij het 't Rozendael (Overijssel) kon een kanaaltje naar het huis vanuit de Vloedgraven (van waaruit hooilanden werden bevoeid) worden gestuwd, zodat ook hier de tuin en siervijvers van water konden worden voorzien. In Limburgse contreien beschrijft een reiziger in de tijd van de Franse bezetting enthousiast over de bevoeiing van moestuinen bij Venlo: “ *Des rigoles, des aqueducs continuellement fournis d'eau, dirigés avec une intelligence à laquelle porterait presque envie le plus habile ingénieur, assurant l'arrosage prompt et facile de toutes les parties du jardin.* “ (Burny, 1999; Breton, 1802).

Het betreft hier slechts enkele, min of meer willekeurige voorbeelden van de relatie tussen de praktijk van het bevoeien en tuinen en parken. Waarschijnlijk is het een veel vaker voorkomend verschijnsel geweest; goed water was een kostbaar goed, kalk en mineralen waren immers beperkt beschikbaar. Meervoudig watergebruik lag dus voor de hand. Het is de moeite waard om dit thema meer aandacht te geven bij landschapsherstel en landschapsrelicten rond kastelen en buitenplaatsen ook in dit perspectief te plaatsen.

Kent u interessante voorbeelden? Zet ze op www.stromendlandschap.nl of mail ze naar brinckmann@hetlankheet.nl

- Baaijens, G.J. (1984); *Venen en mensen, water en vuur*. In: F.H. Everts, N.P.J. de Vries m.m.v. G.J. Baaijens, Het Dwingelderveld, deelrapport Vegetatie, 8-45. Utrecht
- Baaijens, G.J. (1988); Het landgoed Hackfort, opties voor het natuurbeheer, Coal-publ.. Nr. 27, RIN, Leersum
- Baaijens, G.J., Brinckmann, E, Dauvellier, P.L., Van der Molen, P.C. (2011); *Stromend landschap, vloeiveidenstelsels in Nederland*, Zeist
- Berg, J.P. Van den (1985); Het water als vriend in het historische landschap van Salland. In: Van beek en land en mensenhand, 76-9, Utrecht
- Brinckmann, E. (2012); *Wallen en waterfuncties. Houtwallen als onderdeel van historische watersystemen*, 186-203 in: *Tot hier en niet verder, Historische wallen in het Nederlandse landschap, De stand van kennis*, Henk Baas, Bert Groenewoudt, Pim Jungerius en Hans Renes (redactie), Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), Amersfoort
- Burny, J., (1999); *Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen (1910-1950), tweehonderd gesprekken samengevat*, Maastricht
- Hijzeler, C.C.J.W. (1966); *Mander en omgeving, gem.Tubbergen*, Versl.Med.Ver. Beoef.Ov. Regt en Gesch., 85:1-160
- Ponsteen, A. (1982); *De havezate Schuilenburg en de Reggevallei*, Hellendoorn
- Staring, W.; *Handleiding tot het vloeien der hooilanden in Nederland*, Arnhem, 1847

- Staring, W & J.H. Ferrand (1845), Verslag over den toestand der Berkel en Ontwerp tot verbetering van die rivier, Zutphen
- Staring, W., Stieltjes, T.J.; *De Overijsselsche Wateren*, Zwolle, 1848
- Tengbergen, A., Tengbergen, E.J. (1988); *Op zoek naar de acht kastelen van Vorden*, Zutphen
- Zuurdeeg, N. (1991a): *Oud-boeren-waterbeheer in de Achterhoek*, Natuur en landschap in de Achterhoek en Liemers, 5,2: 44-51
- Zuurdeeg, N. (1991b): Water wijst de weg. Samenhangen in het landschap van de Achterhoek. Natuur en landschap in de Achterhoek en Liemers, 5, 3 / 4: 98-106

Eric Brinckmann (1961) studeerde rechten en filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is verbonden geweest aan verschillende onderwijsinstellingen, adviesbureaus en werkte in landschapsprojecten voor Wageningen Universiteit/Plant Research International. Publiceert over filosofie en landschap. Thans is hij directeur van landgoed Het Lankheet in Overijssel (Haaksbergen).